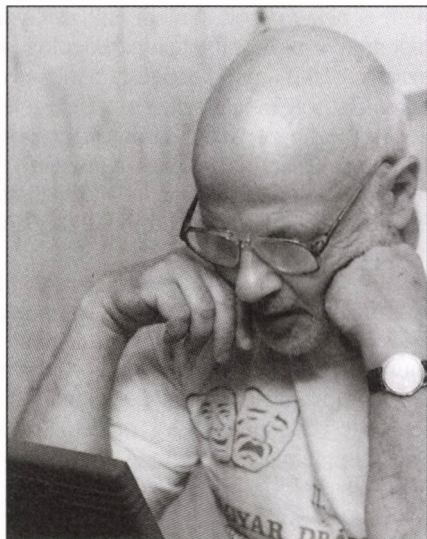

A felejtések ára I.

A Szabad Ifjúság 1952. november 13-i számában háromhasábos cikkben értekeztem az Új Hang hibáiról, és az ezeket boncoló vitáról. A Szabad Ifjúság a Dolgozók Ifjúsági Szövetségének, vagyis a fiatal kommunistáknak a napilapja, az Új Hang a fiatal írók havi folyóirata volt. Minthogy anyám csak az általam vagy rólam írott sajtótermékeket vágta ki és tette el, mindenki szerencséjére nem rekonstruálhatom a teljes vitát, amely hónapokig tartott, és amelyre egyáltalán nem emlékszem. Még arra sem emlékszem, hogy lezajlott, pedig védekező hangvételem és önkritikus fejtegetéseim arra vallanak, hogy nyakig benne voltam. „A cikk több megállapításával a szerkesztőség nem ért egyet. A vita lezárásakor ezekre a kérdésekre visszatérünk” – a szerkesztőség jegyzetéből arra következtek, hogy hivatalos megítélés szerint önbírálatom nem hatolt elég mélyre. Mai olvasatban azonban ez az elégtelen önbírálat is röhgögtető és szégyenletes. Fel sem foghatom, mi késztette a szerkesztőséget arra, hogy azon melegeben elhatárolja magát tőlem.¹

Cikkemet azzal indítottam, hogy az Új Hang hibáinak gyökerét Révai József „nagy vonásokban, de tudományos pontossággal” kimutatta már Déry Tibor *Felelet* című regényéről írott tanulmányában, és főként a Magyar Dolgozók Pártja Kultúrpolitikai Munkaközösségének irodalmi vitáján elmondott zárszavában. Ez a vita, amelynek negyedéves egyetemistaként legfiatalabb résztvevője voltam, két hónappal szóban forgó cikkem megjelenése előtt a pártközpontban zajlott le. Ha visszalapozok odáig emlékezetemben, rá kell döbennem arra, hogy az országot jeges kásává dermesztő terrortól egyszerűen nem vettem tudomást. Érzéketlenségem a rendszer iránt táplált vak bizalomból fakadt. A bizalom pedig abból, hogy nem tudtam, mi történik az országban.

Ez utóbbi mondat ma érthetetlen, sőt hihetetlen is, ezért magyarázatra szorul. Az olyan fiatal ember, akit – akár mert zsidó származású, és ezért életét köszönhet a bevonuló szovjet csapatoknak, akár mert társadalmi helyzete vagy világnézete folytán a félféudális Horthy-rendszer kimúlását kívánta – nagy várakozásokkal töltött el a demokrácia ígérete és ígérete, rövidebb-hosszabb ideig védte magát annak a folyamatnak a kijózanító és kiábrándító tényeitől, melynek eredményeképpen a kommunisták kitörték a demokrácia nyakát. Rádadásul kezdetben objektív érvényű érveink is voltak kétségeink ellen, ha ezek hírt adtak magukról. A földosztás végbement. A földesúri és nagytőkés rétegeket elsöpörték. Megszűnt a régi uralkodó osztályok műveltségmonopóliuma, paraszt- és munkásgyerekek tódultak az egyetemre. A hétköznapiok hézagait egy szabadságideológia töltötte be, mely egyenlőséget ígért, továbbá a faji, a nemzeti és az osztálynyomás végét. A kommunisták iránt kezdettől gyanút tápláló demokraták balsejtelmait igazolták a kommunista hatalmi monopólium kialakulásának majd tombolásának brutális eseményei, de ennek

EÖRSI ISTVÁN

a kiábrándulásnak nyilvánosan nem adhattak hangot, sőt a magánérinkezésben is csak rendkívül óvatosan fogalmazhatták meg tapasztalataikat és kételeyeiket. Aki hívó kommunista hírébe keveredett, az nem juthatott tőlük információhoz. A pártok felszámolása és a hírközlés pártirányításának megteremtése után megszűnt az eszmecsere a különféle társadalmi rétegek között. Csak 1953-ban, negyedéves koromban tudtam meg például, hogy parasztszármazású évfolyamtársaim Budapesten vásároltak kenyeret kenyértermelő szülőknek, ahányszor hazautaztak a falujukba. Egy hozzám hasonló értelmiségivel, kiváltképp, ha kommunista hírében állt, éveken át egyetlen politikai eszmecserét sem kockáztattak meg a paraszt- és munkásszármazású egyetemisták, és a középosztály nem kommunista sarjai sem. Nem is lett volna tanácsos. Azt a barátomat, akivel érettségi után körülbicikliztem a Balatont, a miskolci mérnökképző főiskolára vették fel 1949-ben. Onnan írta nekem – nyílt levelezőlapon – gyűlölettel átitatott, szovjetellenes dühkitöréseit. Ekkor már 1951-et írtunk, Pesten éppen folyt a szovjet-magyar sakkviadal, ott ültem mindennap a publikummal szíinig töltött teremben, áhítatosan bámultam Szmiszlovot, Kereszt és a többieket, a szovjet sakkhegemónia gigászait, barátom pedig kurta epizódjaiban gúnyolta őket is, mint mindent, aminek köze volt a Szovjetunióhoz. Válaszképpen visszaírtam neki, hogy elteszem leveleit, és ha kitörne a háború, akkor beszoqlgáltatom őket a hatóságoknak, mert nem akarok bűnrészes lenni abban, hogy fegyvert kapjon, amelyet szocialista hazánk ellen fordíthat. Aztán kavargó gyomorral olvastam esdeklő válaszát, hogy jaj, csak ne tegyem tönkre. Ma már csak remélhetem, hogy nem ismételt könyörgésétől, hanem a saját eljárásomtól kavargott a gyomrom. Veszélyes leveleit már korábban megsemmisítettem, de ezt nem árultam el neki, hadd törje ki a nyavalya.

1964-ben megírtam első drámámat, melyben

egy inkvizítor úgy szabadít meg a boszorkányság mételeyétől egy várost, hogy minden lakosát megöleti. Tíz évre volt szükségem, köztük néhányra a rács mögött, hogy a szóban forgó vita légköre, és főszereplőjének, az akkor 54 éves Révai József kultúrdiktátornak az alakja leülepedjen az idegemben. Aszkétikus kisugárzású férfiú volt, kitűnő szónok, aki megemelt hangjával és hatásos szüneteivel, amelyekhez kiváltképpen tördőféséi előtt folyamodott, megtestesítette az abszolút hatalom halálos fenyegetését és potenciális kegyét. Aki ma olvassa ezt a beszédét, fel nem foghatja, mivel vívta ki a szellemi elismerést, mellyel még áldozatai is adóztak neki tizenöt évvel politikai bukása, tíz évvel halála után. „...Révai ellenállhatatlanoknak tetsző s első hallásra megvesztegető eszmefutamai is megzavartak, igaz, csak rövid időre” – írta a legfőbb célpont, Déry Tibor *Ítélet nincs* (1969) című könyvében. „Politikusi tisztességéhez, mely egy nagy cél elérésén munkálkodott, azt hiszem, nem fér kétség. E tisztesség működése közben – mindig a célt tartva szem előtt – semmilyen tisztességtelenségtől nem riadt vissza. A nyílt terrortól, melyet a háta mögött készenlétben tudott, a képmutatásig, e kitűnő szellem a meggyőzésnek s a megfélemlítésnek minden fegyverét kiválóan forgatta”. Próbálom Révai előtttem fekvő szövegéből kikeresni a kitűnő szellem ellenállhatatlanoknak tetsző eszmefutamait. A politikusi tisztesség nyomait. Beszédét a konfliktushelyzetben dönteni kényszerülő ember morális szempontjainak megvetése hatja át. Ezt az érzelmét találó nyelvi formába öntötte: ha valaki eltűnődik erkölcsi dilemmáin, akkor nem a morális cselekvéshez vezető utat keresi, hanem „morálizál”. A hűségnek Révai csak egyetlen fajtáját becsülte, a párthűséget, de ezt rögvest kötelezővé is tette. Azért marasztalta el Déry könyvét, mert ennek fiatal munkáshőse nem jutott el a magyar kommunista mozgalomig, pontosabban égi másáig, egy pártmesekönyvbe illő fikcióig. A valóságos mozgalmat ugyanis a Horthy-korszak politikai rendőrsége és Sztálin két oldalról nyomorított kriplivé. A mai olvasó nehezen fedezi fel Révai 1945 után írott szövegeiben a „rendkívüli elmélet”, amely Déryt haláláig csodálattal töltötte el; helyette sztálinista barbárságának szárnyaló ékes-szólásán álmélkodhatunk, azon a fantasztikus magabiztonságon, ahogy minden ítéletét a megfellebbezhetetlen igazság pátozával lökte ki magából. Ezenkívül legfeljebb azt ismerhetjük el, hogy nem jelentéktelen műveltsége birtokában koherensen érvelt, mindig megtalálta a legagresszívebb változatot, és értett ahhoz, hogy mondanóját legbensőbb meggyőződésének tüntesse fel. Olvasom a tanácskozás Révai-féle zárszavát: Örkeny elvtárs novellája, a *Lila tinta* „rohadt és hazug. A tulajdonképpeni témája a pusztuló burzsoázia megsajnálása és megsajnáltatása.” Az akkori körülmények között az ilyen bírálat nem irodalompolitikai, hanem állambiztonsági következményekkel fenyegetett. Még háborzongatóbb az a mód, ahogyan egy Hajnal Anna-versből idézett:

„a forma túlbecsülése a tartalom rovására; a tehetség túlbecsülése függetlenül attól, hogy az illető mit produkált; az őszinteség túlbecsülése függetlenül attól, hogy mi az őszinteség tartalma.” Hogy is mondta Révai? **Eörsi** elvtárs „azt hangsúlyozta, hogy *esztétikai* szempontból vannak kételyei és fenntartásai azzal a bírálattal szemben, amelyet az én cikkemen keresztül a párt gyakorolt a »Felelet« II. kötetével szemben. Az *esztétikai* szempont e különös hangsúlyozása, ha a szavaknak értelmük van, nyilván azt jelenti, hogy **Eörsi** elvtárs *politikailag* nem helyteleníti azt, amit kifejtettünk. De az esztétikának és a politikának ez az elválasztása maga is a polgári gondolkodás maradványa.” Az Új Hang-vitában tehát azokért a bűneimért ostromoztam magam, melyeket Révai szerint a Déry-vitában követtem el. Az esztétikát elszakítottam a politikától, a formát, a tehetséget és az őszinteséget többre tartottam a tartalomnál, a tehetség és az őszinteség tartalmánál is.

Ma is úgy vélem, hogy az őszinteség a hiteles költészet sine qua nonja. Feszengünk, ahányszor rajtakapjuk a költőt, hogy tudatosan valótlansággal traktál bennünket. Az új korszak legnagyobb lírai tehetsége, Juhász Ferenc például 22 éves korában, 1950-ben elbeszélő költeményt írt az apjáról, aki haldokolva, utolsó mondatával ezt kötötte fia lelkére: „...a Pártot soha... Hazádat...” A forradalom utáni kiadásokban ez a sor „Tűd, szappanhab leszárad...”-ra változott át. Mármost nincs olyan apa, aki fiától két különböző utolsó mondatot képes búcsúzni. Melyik változat valószínűbb? Szerintem mindkettő valószínűtlenebb a másíknál. Az első változat azért, mert nem illik egy vidéki közművesnek szájára, még fanatikus pártmunkás szájára is csak szatírában, a második pedig azért, mert így haldoklás nélkül sem fogalmaz senki, Juhász Ferenc kivételével. E történetben azt tartom a legmeghökkenőbbnek, hogy Juhász a publikum szeme láttára fogalmazta át, a megváltozott politikai konstelláció sugallatára, haldokló apja utolsó mondatát. Nem pusztán ideológiailag módosította versét, hanem olyan egyszeri tényt adott elő két képtelen változatban, melyet ősidők óta a szülők tiszteletének és a végző pillanatot megillető kegyeletnek a kettős tabujá véd. És tette mindezt egy olyan ember magától értetődő pátoszával, aki azt hiszi, hogy neki még az igazmondás látszatára sincs szüksége. Az erkölcsi érzéknek ez a csorbulása némi magyarázattal szolgálhat arra, hogy miért vált Juhász zseniális kezdetek után a saját epigonjává, és miért szűrült bele a Kádár-rendszer nőmeneklatúrájába és hivatalos követelményrendszerébe.

Az olyan költővel szemben, aki haldokló apja utolsó mondatát maga találja ki, két változatban, fel sem merül az őszinteség gyanúja. De persze teljesen őszintén is írhatunk képtelenségeket, sőt hazugságokat. Az őszinteség a líra hitelességnek csak feltétele, de nem biztosítéka; főként dilettánsok hivatkoznak rá. A lírai pillanatnak, amelyben a vers születik, nem pusztán őszintének kell lennie, hanem igaznak is. A helyzetet bonyolítja, hogy hívó ember esetében az őszinte és az őszintétlen hazudozás birodalmi között tágas senki földje terül el. „Az első szó róla beszéljen, / csak őt dicsérje, a zömök / férfit, akit tizenhat évig / titkoltak tőlünk börtönök” – kezdte feltétlenül őszinte költeményét, a *Mindennap győzelem* címűt Benjámin László. De láthatta-e Rákosi Mátyást bárki őszinte szemmel *zömöknek*? Majdnem zömök volt, ez igaz, szélessége és kicsisége foly-

tán. De a „zömök” szó izmokat idéz fel, keménységet és erőt – Rákosi külleme pedig, még az eszményített fotókon is, petyhüdséget és puhaságot sugallt. Kedvem volna nyelvi zsenialitással vádolni Benjámin ezért a zömökért.

Az őszinteség tehát sok okból nem mentség a hazugságra. Csakhogy idézett önkritikámban nem az őszinte hazudozás különféle változatait kárhoztatom, hanem azért szórok hamut a fejemre, mert a pártszerűtlen, de tehetséges költőt többre becsültem a hivatalos fűzfapoétánál; és a személyes őszinteséget többre tartottam az aznapi Szabad Nép-vezércikket versformában visszakérdőző lírikus aktuális „igazságánál”. Belátom pironkodva, hogy okkal felejtettem el ezt a fiatalkori bűnemet.

Bár azokat a verseimet is elfelejtethetném, amelyek kizárólag efféle észjárással védelmezhetők. Csakhogy ezek a versek belekerültek számos antológiába, sőt első verseskötönyvembe is, amely az ígéretes *Fiatal szemmel* címet viseli. A kötet 1953 nyarán jelent meg; verseit 1951 és 1953 márciusa között írtam. Köztük volt az *Anyám* című is, melyet az *Irodalmi Újság* közölt 1951 tavaszán.^{*} Alcím: *Mikor a Párt tagjelöltje lett a kötetben így szerepel: Mikor a taggyűlés a Párt tagjelöltjének javasolta*. A két időpont között ugyanis az illetékes pártbizottság anyám polgári mentalitására hivatkozva elutasította a taggyűlés javaslatát.

Minden bizonnyal felháborodtam volna, ha valaki ezt a verset őszintétlensége miatt marasztalja el. Hiszen rögtön a vers elején az öröm visszavonhatatlan pillanatát örökítettem meg:

*Már ajtót nyitva láttam rajta,
hogy jó hírt hozott, mert pirult,
s ötvenöt éves ráncos arca
egyszerre lágyan elsimult.*

A harmadik szakaszban hangot kap, nyilván szintén igen őszintén, bár még akkori természet környezetében is kirívóan idétlenül, a költészet örök vágya, az idő leigázása:

*Mert szép jövőnket úgy szerette,
a Párt karjába vette őt,
hogy kemény harcban visszanyerje
az elszalasztott sok időt.*

A negyedik szakasz sajnos csak „végső soron” és „lényegileg” mondható őszintének, mert anyám azt mondja benne nekem, hogy „most rajtad a sor”. Ezt anyám minden bizonnyal nem mondta. Illetéktelenül a szájára adtam valamit, mint Juhász az apjáéra; esetem csak azért enyhébb, mert az én Juhásznál mérhetetlenül pocsekább versem hősenek szerencsére nem haldoklás által megszentelt szavakat adtam a szájára, és mert nem szolgáltam több változattal. Anyám pártfogó tisztviselőként (mai nyelven szociális munkásként) az Igazságügyi Minisztérium kötelekében környezettanulmányokat készített züllött és elhagyott gyerekekről, vajás kenyereket vitt, állást keresett nekik és a lelküket ápolta. „Teri, ha egyenruhában jössz nekem haza, azonnal elválok tőled” – közölte vele vörös arccal az apám, amikor a fiatalokúakkal foglalkozó hatóságot rövid időre a Belügyminisztériumhoz csatolták. Ha akart volna, sem mondhatott volna nemet, amikor az alapszervi párttitkár elűjságotla neki, hogy nagy tisztesség érte. Valóban örült-e ennek a tisztességnek? Ezt már sohasem tudom meg, én azonban boldog és büszke voltam, és az anyám

szájára adtam, ami akkor, e hír hallatán, felöltött bennem. De ha felöltött, akkor miért nem realizáltam ötletemet? A pártba ugyanis csak 1954-ben, Nagy Imre első miniszterelnöksége idején jelentkeztem, de mire kérelmem a taggyűlés elé kerülhetett volna, Nagy Imre megbukott, és beadványomra a felejtés fátyla borult. „Most rajtad a sor” – mondta 1951-ben – költeményem szövege szerint – az anyám, és „a szívem felitta jó szavát” – felitta, úgy látszik véglegesen, mert a dolog ennyiben maradt. Ezt utólag gyanúsaknak kell találnom. Nevezhető-e még őszintének az érzés, melyet múltó hangulatból erőszakkal préselünk ki? Hányszor hangzik el a „szeretlek” szó is, mint valóság, a pillanat ihletésére, gyors haszon reményében! Módosítja-e az ilyen pillanat megítélését, hogy őszintének vagy őszintétlennek nevezzük?

Tartozom még a vers utolsó szakaszával. Ide írom penitencia gyanánt:

*Én nagyon boldog vagyok. Áldlak,
te ifjakat termő világ!
Örülök megifjult anyámnak,
hogy így lehagyta nagyfiát.*

Az utcán lábteniszeztem, valahol az egyetem környékén, amikor jött a hír, hogy megjelent egy versem. Rohantam újságot venni: ez volt az első költeményem, mely nyomdafestéket látott. Ekkor élttem át először a publikálás kijózanító hatását. Csömör fogott el, gondolom, nem tartalmi okból. Úgy éreztem, mintha kéziratban jobb lett volna a vers. A nyomdában rejtelmes, rossz hatások érték. Erre tehát emlékszem. De a megírását kísérő érzéseket nem tudom felidézni. Tudatom vékony, de agilis felső rétege gondoskodhatott arról, hogy belelovaljam magam az efféle írományok előállítására alkalmas lelkiállapotba. Nyilván önvédelmi manőver homályosította el az ehhez szükséges szellemi és morális feltételrendszer és a belső készítetések emlékét. Azt is nehéz megértenem, hogy rossz érzésem ellenére miért vettem fel mégis két év múlva első kötetembe ezt az opust. Miért fojtottam el jobb ösztöneimet? Pedig akkor már, 1953 tavaszán, jelentkeztek bennem a világnézeti válság első tünetei. Ennek néhány verses megnyilatkozását az utolsó pillanatban még be akartam passzírozni az összeállított és jóváhagyott könyvbe. Lektorom, Juhász Ferenc hallani sem akart erről. „De hiszen te sokkal nehezebben tűrhető verseket is publikálsz” – mondtam neki szerkesztőségi szobájában. „Az más – felelte ő –, Juhász Ferenc, a költő az ajtón kívül található, itt bent Juhász Ferencel, a lektorral beszélj.” Látható: Juhász nemcsak fiatalkori lírája folytán számíthat üttörőnek. Idézett mondatával megelőlegezte a kádári konszolidáció értelmiségi elitjének erkölcsi skizofréniáját.

(Folytatása a következő számunkban)

EÖRSI ISTVÁN

JEGYZETEK

¹ Amióta ezt írtam, megtaláltam – a Szabad Ifjúság 1953. január 25-i számában – a nekem címzett kritikát. Először is hibásan állítom, hogy az Új Hang „a sematizmus ellen nem a művek eszmei-politikai hibáinak kiemelésével harcolt, hanem csaknem kizárólag formai oldalról”. Az az igazság, hogy az Új Hang „teljességgel elhanyagolta a harcot a polgári nézetek ellen, opportunisták, jobboldali irányzatokat képviselt”. Másodszor is helytelenül állítottam, hogy a kispolgári esztétizálás csak elvi állásfoglalásaimban található meg, de a verseimben nem. Az állásfoglalás három versem példáján bizonyította, hogy nem szenvedek skizofréniában, vagyis elméleteim és verseim egyaránt kifogásolhatók.

² A nevét is elárulom: Mezei József. Lásd róla az Új Magyar Irodalmi Lexikon (Akadémiai Kiadó, 1994) szócikkét, II. kötet 1367. o.

1. Szabad Ifjúság, 1953.01.25. Az irodalmi vita és a fiatal írók

* 1951.04.26. Irodalmi Újság, E.I.: Anyám (Mikor a Párt tagjelöltje lett)